

MARÍA ZAMBRANO
OVER KENNIS EN
VAN DE ZIEL ANDERE
ESSAYS

María Zambrano

OVER KENNIS VAN DE ZIEL

EN ANDERE ESSAYS

Vertaald door Mette Bouman
Met een inleiding van Renate Schepen

Inhoudsopgave

María Zambrano: gids in tijden van crisis 7

Renate Schepen

Op weg naar kennis over de ziel 19

Waarom we schrijven 31

Aantekeningen over de tijd en de poëzie 39

Dichters en filosofen 43

De metafoor van het hart (fragment) 49

De ‘Gids’, een vorm van denken 59

Het leven in crisis 83

Noten 103

María Zambrano: gids in tijden van crisis

Renate Schepen

In 1939 veranderde het politieke landschap van Europa drastisch. Nadat Duitsland op 1 september Polen was ingevallen, verklaarden Groot-Brittannië en Frankrijk aan Duitsland de oorlog. Grote groepen vluchtelingen trokken uit Duitsland en Spanje naar Parijs. Geweld en totalitarisme waren aan de orde van de dag sinds Hitler en Franco de macht hadden overgenomen. In het voorjaar van 1939 was ook in Parijs de dreiging van de naderende oorlog reeds aanwezig. Toch kon je er nog op een terrasje zitten, cocktails drinken en intellectuele gesprekken voeren. In datzelfde voorjaar bevonden zich in Parijs drie vrouwen van wie het denken en schrijven onuitwisbare sporen zouden nalaten in het culturele landschap van de 20ste eeuw. Waarschijnlijk hebben Simone de Beauvoir (1908-1986), Hannah Arendt (1906-1975) en María Zambrano (1904-1991) elkaar nooit ontmoet, maar de kans is groot dat ze zich in eenzelfde café bevonden, of samen bij de opening van een expositie of een boekpresentatie waren. Jean-Paul Sartre en Simone de Beauvoir namen volop deel aan het intellectuele en culturele leven. Zij waren vaak te vinden in de cafés op de Rive Gauche, zoals Les Deux Magots. De Joods-Duitse filosoof Hannah Arendt was met haar moeder gevlucht uit Berlijn en nu zette ze zich in Parijs in om Joodse vluchtelingenkinderen in veiligheid te brengen.

Uit Spanje was María Zambrano in Parijs aangekomen. Net als Hannah Arendt was zij met haar moeder haar thuisland ontvlucht. Zambrano was betrokken bij het opstellen van het *Manifest voor Verdediging van Cultuur* van de Alliantie van Intellectuelen en onder

Franco was ze in Madrid niet meer veilig. Ze reisde richting de kust, naar Barcelona en Valencia, vanwaaruit ze haar politieke activiteiten voor steun aan de republiek voortzet. Totdat alle hoop op een republikeinse overwinning was opgegeven en ze in de nacht van 28 januari 1939 met haar moeder en zus de Pyreneeën over vluchtte. Vanaf die nacht was ze geen burger meer, maar een ontheemde, een balling, een vluchteling. Het zou haar leven en werk tekenen.

Terwijl Hannah Arendt en Simone de Beauvoir ook nu nog grote bekendheid genieten, is María Zambrano buiten Spanje vrijwel onbekend. Toch zijn er opmerkelijke overeenkomsten tussen deze drie filosofen, geboren aan het begin van de twintigste eeuw. Alle drie voelden ze op hun eigen manier de noodzaak om heersend normatief denken te bekritisieren. Alle drie zijn ze zich bewust van het geweld en onrecht dat mensen wordt aangedaan als er geen ruimte meer is voor anders denken en andersdenkenden. En alle drie bieden ze alternatieve denk- wijzen, die ons ook nu, in de 21ste eeuw, nog tot steun kunnen zijn.

De Beauvoir vormt een inspiratiebron voor de tweede feministische golf. Ze kaart in *De tweede sekse* (1949) het onrecht aan dat vrouwen wordt aangedaan, doordat ze alleen maar kunnen bestaan als ‘de ander’, met ‘de man’ als maatstaf. Daarmee worden ze gereduceerd tot een lichaam met als belangrijke functie het baren van kinderen.

Arendt komt op voor de politieke onderdrukten. In *Totalitarisme* (1951) analyseert ze het geweld van totalitaire systemen dat mensen dwingt tot het volgen van regels en hen radicaal beperkt in hun keuzevrijheid.

Zambrano beschrijft in de essaybundel *Over kennis van de ziel* (1950) het onrecht dat bestaat in het erkennen van alleen het systematische denken en de ratio als bron van kennis. Ze creëert met haar werk ruimte voor andere manieren van denken. Met deze eerste Nederlandse vertaling kan de Nederlandse lezer nu ook met haar werk kennis maken.

Denker in ballingschap

Zambrano, geboren in Málaga, komt op haar twintigste in Madrid aan, waar ze filosofie gaat studeren. Eerder is ze geïnspireerd geraakt door vrienden van haar vader, Miguel de Unamuno en Antonio Machado, twee grootheden uit de Spaanse letteren. Zij vormen een belangrijke inspiratiebron voor haar 'poëtische rede'. Door Unamuno is ze zich al op jonge leeftijd bewust van de ontoereikendheid van het rationalisme, waarbij de rede als enige bron van kennis geldt. Bij de dichter Machado ziet ze de nauwe verwantschap tussen filosofie en poëzie.

In Madrid kwam Zambrano, als vrouwelijke filosoof, terecht in een wereld die gedomineerd werd door mannen. Op de bekendste foto die we van haar hebben kijkt ze je met haar donkere ogen rustig aan. De lippenstift nonchalant opgedaan, haar wenkbrauwen donker gekleurd met een dunne ronde lijn. Haar korte kapsel is bedekt met een Chanelhoedje met anker. Het lijken nietszeggende details, maar zijn dat allesbehalve. Zo mochten vrouwen in die tijd nog niet zonder hoed in het openbaar worden gezien. De avantgardistische schilder Maruja Mallo, met wie Zambrano bevriend was, was een van de leden van 'Las sin sombrero', een groep intellectuele vrouwen die het voortouw namen door zonder hoed over straat te gaan.

Ondanks de beperkingen die er voor Zambrano als vrouw in Madrid golden, organiseerde ze in haar privé-omgeving salons met kunstenaars en filosofen en publiceerde ze in verschillende kranten. Met haar kritiek op het rationalisme en de alternatieven die ze daarvoor bood, toonde ze zich in haar schrijven, zowel op inhoud als qua stijl, een uiterst origineel denker. Ze neemt je mee in een zoektocht die ze zelf onderneemt zonder deze systematisch vast te leggen in eenduidige concepten.

Spanje was in de jaren voor Franco progressiever dan de meeste Europese landen: het hechtte veel waarde aan goed onderwijs en internationale uitwisseling. In Madrid werden wetenschappers en kunstenaars van internationale allure, zoals Einstein, Stravinsky en Marie Curie, uitgenodigd voor conferenties. Ze verbleven in de *Residencia de*

Estudiantes (1910-1936) die als doel had de dialoog tussen wetenschap en kunst te bevorderen. Zambrano gaat deel uitmaken van de door Ortega y Gasset opgerichte *La Escuela de Madrid*, een van de belangrijkste Spaanse filosofische scholen. Ze zal zich later ook tegen Ortega y Gasset's denken afzetten door de noodzaak van andere dan systematische denkwijzen te benadrukken.

Het voor zijn tijd progressieve Spanje wordt teruggeworpen in de tijd als Franco in 1936 met geweld de macht overneemt. Het strenge katholicisme wordt weer bepalend en de kritische intellectuele klasse wordt als vijand afgeschilderd. Vrouwen verliezen het recht om te scheiden en scheidingen die voor de dictatuur van Franco hebben plaatsgevonden worden geannuleerd, waardoor vrouwen weer terug moeten naar hun ex-man. Kinderen die voortgekomen zijn uit een nieuw huwelijk worden niet erkend. Zambrano trouwt in 1937 met Alfonso Rodríguez Aldave en reist samen met hem naar Chili, waar hij op de Spaanse ambassade werkt. In 1948 zal ze toch onofficieel van haar man scheiden. Pas in 1981 krijgen vrouwen in Spanje weer het recht om officieel te scheiden.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog krijgen de teksten van Zambrano een nog duidelijker politiek karakter. Vanuit Latijns-Amerika gaat ze schrijven over de Europese crisis en de staat van de democratie in Europa. Wanneer ze in 1946 hoort dat haar moeder ernstig ziek is, keert ze terug naar Parijs, waar haar moeder en zus wonen. Als ze daar aankomt is haar moeder reeds overleden. Haar zus Araceli, wier man Manuel Muñoz Martínez door de franquisten is gefusilleerd, is zwaar getraumatiseerd. Zambrano besluit vanaf dat moment haar zus niet meer alleen te laten: tot aan Araceli's dood wonen ze samen.

María en Araceli verblijven in Frankrijk, Cuba, Puerto Rico, Italië en Zwitserland. María Zambrano doceert op verschillende universiteiten en begeeft zich steeds in kringen van kunstenaars en schrijvers. In 1946 raakt ze bevriend met de schrijver Albert Camus. Er ontstaat een nieuw netwerk van vrienden waar zij, haar zus en Camus deel van uitmaken. Bij Camus vindt ze herkenning door het gedeelde thema van ballingschap. Haar ballingschap wordt haar nieuwe thuisland. Ze gaat

haar ballingschap zelfs als een privilege zien, dat haar de mogelijkheid geeft om in alle eenzaamheid naar binnen te keren en om wezenlijke vragen te stellen. Toch zijn het niet de momenten van rust, maar juist de momenten van crisis die haar denken verder brengen. Dat geldt ook voor het denken in het algemeen: grote historische gebeurtenissen vragen om het hervormen van ons begrip.

Op 20 februari 1972 overlijdt Araceli. Vanaf dat moment voelt Zambrano de eenzaamheid van de ballingschap nog sterker. Zij en haar zus hadden Rome reeds moeten verlaten, naar verluidt omdat ze te veel katten in huis hadden. Zambrano bevindt zich in een precare financiële situatie en trekt zich terug in een huisje in de bossen in de buurt van Genève. Ze schrijft de mystieke ervaringen op die tot haar komen. Naast het *filosofische* woord en het *poëtische* woord thematiseert ze nu ook het *mystieke* woord.

Pas op 80-jarige leeftijd keert ze, na 45 jaar ballingschap, alleen terug naar haar thuisland, het land dat ze destijds verliet met haar moeder en zus. Tot het einde van haar leven zal ze in Madrid blijven wonen. Daar krijgt ze op 84-jarige leeftijd eindelijk erkenning voor haar werk. Als eerste vrouw ontvangt ze de prestigieuze Premio de Cervantes, een oeuvreprijs voor een belangrijke bijdrage aan het Spaanse cultuurgood.

Honderd jaar nadat Zambrano in 1924 voor het eerst in Madrid aan kwam om filosofie te studeren ging ik naar diezelfde stad om mensen te spreken over haar leven en werk. Ik ontmoette een advocaat die tiener was toen Zambrano op zijn school uit eigen werk voorlas. Wanneer hij over haar vertelt, zie ik voor me hoe ze met zachte heldere stem uit haar werk voordraagt: tijdloos stijlvol, een dikke bos grijs haar en vriendelijke donkere ogen. Met zachte stem leest ze de woorden die je meenemen naar een tijd buiten de tijd.

Poëtisch denker

De essays van Zambrano die in dit boek zijn samengebracht, zijn tussen 1933 en 1945 gepubliceerd in verschillende Spaanse en Latijns-

Amerikaanse tijdschriften. Ze zijn door Zambrano niet chronologisch, maar thematisch geordend en zijn kenmerkend voor Zambrano's onderzoek naar andere manieren van denken. Hierin schetst ze de contouren van een benadering die ze naast de systematische filosofie en het rationele denken zet en waarmee zij de filosofie wil verrijken.

Het rationele denken richt zich op het analyseren en maakt gebruik van logische regels en abstracte concepten. Zambrano toont ons een andere rede, een poëtische rede, die de concrete ervaring vooropstelt en niet uit is op universele waarheden en objectieve theorieën. Het is een manier van denken en duiden die ruimte biedt voor het intuïtieve, het gevoel en het menselijk bestaan in al haar complexiteit en veelvormigheid. Hiermee appelleert ze aan onze verwondering en laat ze ons dolen door een wereld die nog niet is uitgekristalliseerd en dwalen door steegjes van een stad zonder klokken. Zo opent ze wegen naar een zinvol leven buiten het doelgerichte vooruitgangdenken, gericht op een menselijke samenleving die niet te vatten is in systemen. Haar methode is geen rechtlijnige weg: ze geeft een bedding om 'waarachtig te denken'. Als de rationele en de poëtische rede elkaar aanvullen ontstaat er in de filosofie ruimte voor verwondering en ontvankelijkheid, voor dat wat buiten een methodologisch discursieve en analytische benadering valt. Met het erkennen van filosofische denkwijzen buiten het dominante westerse moderne denken biedt ze ook een opening voor een interculturele benadering.

De hier gebundelde essays nemen ons niet alleen mee naar Zambrano's wereld. Ze brengen ons in contact met een filosoof uit de 20ste eeuw die ons ook nu nog kan gidsen door duistere tijden. Zambrano kaart thema's aan die voor ons ook nu relevant zijn, als 'de ziel', 'de menselijke conditie' en 'existentiële crisis'. Ze toont ons dat we als mens genoeg capaciteiten bezitten om ons te verhouden tot persoonlijke en maatschappelijke crisissen: we hebben 'een ziel', we hebben 'een hart' en we hebben 'woorden'. In de essays uit deze bundel onderzoekt ze wat dat betekent.

In het openingsessay “Op weg naar kennis over de ziel” brengt ze ons in contact met een aspect van ons zijn dat in de moderne filosofie verbannen is naar het domein van de religie: de ziel. Wat restte was de poëtische natuur buiten ons (de romantiek) of het verstand van het rationele individu. Maar, schrijft Zambrano in dit essay, ‘tussen de natuur en het ik van het Idealisme zat nog een stuk van de kosmos in de mens, dat de naam *ziel* kreeg.’ Zambrano geeft geen definitie van ‘de ziel’, want ze wil de lezer juist laten vergeten wat het verstand hier over heeft gezegd. Ze vindt het interessanter om middels het hart te ontdekken hoe de ziel in de mens naar uitdrukking heeft gezocht. In Spanje, waar de mystiek nog aanwezig is, is het aspect van de ziel nooit verloren gegaan. Zij zag dat het Spaanse denken hierin iets te bieden had aan de rest van Europa. Haar inspiratiebron Unamuno had tegen de toenemende rationalisering van het Europese denken al het recept gegeven dat Europa iets Spaansers zou moeten worden.

Het volgende essay ‘Waarom we schrijven’ is een lofzang op het schrijven. We hebben niet alleen maar woorden, maar we hebben ook nog ‘het schrijven’, als manier van ordenen, waardoor we niet achterblijven met een eindeloze stroom van woorden, als een spraakwaterval die maar doorgaat. Zambrano benadrukt in dit essay vooral de houding van de schrijver en het proces van het schrijven. Om ‘de waarheid’ te kunnen onthullen moet je vrij zijn van hartstochten en in het schrijven is er reeds een spirituele verbinding tussen de schrijver en haar publiek.

In de volgende twee essays behandelt Zambrano de relatie tussen filosofie en poëzie. In ‘Aantekeningen over de tijd en poëzie’ duidt ze het verschil tussen filosofische en poëtische teksten. Filosofische teksten blijven gebonden aan een tijdlijn, terwijl de gewijde taal van de poëzie je mee kan nemen buiten deze tijd. Deze taal dient als ‘een spreuk die een tot dan toe ontoegankelijke ruimte opent. Een daadwerkelijke “ruimte om te leven”’. Een ruimte waarin je de intimiteit in al haar mogelijke vormen kan ervaren, niet gebonden aan tijd.

Dat filosoferen geen onschuldige bezigheid is, behandelt ze in ‘Dichters en filosofen’. De filosofie helpt ons niet alleen na te denken

over alle dingen, maar ze bepaalt ook hoe het proces van denken plaatsvindt. Deze kant van de filosofie blijft echter vaak onzichtbaar. Maar het denken verandert met de tijd en verschillende vormen van denken hebben hun eigen ritme. Descartes speelt daarin voor Zambrano een sleutelrol:

‘Het eerste wat we voelen als we de *Verhandeling over de Methode* en de Cartesiaanse meditaties lezen is dat het ritme is veranderd, het ritme van het denken, en ook dat andere, intiemere, onzegbaarder ritme dat we het ritme van het hart zouden kunnen noemen, het ritme waarvan het geluid wordt blootgelegd in crisissituaties, maar dat men gewoonlijk niet waarneemt omdat het de achtergrond is waartegen de stem van het verstand afsteekt.’

Filosofie en poëzie hebben een gedeelde oorsprong, omdat ze beide zijn ontstaan uit de creatiekracht van menselijke woorden. Maar hun wegen scheidden zich, en de afstand tussen dichters en filosofen werd alleen maar groter. Maar, stelt Zambrano, ‘...de puurste voorbeelden van filosofie en poëzie zijn verbonden...’. Het aantonen van deze eenheid is een lang en delicaat proces. Daarvoor is het nodig om de ‘verwantschap met archaïsche, vergeten vormen van weten te achterhalen’. Als filosoof word je geraakt door dit essay. Het appelleert niet alleen aan de verantwoordelijkheid om na te denken, een vaak gehoorde oproep van filosofen, maar het roept filosofen zelf ter verantwoording om de oorsprong van hun denken en uitdrukkingsvormen te onderzoeken.

In ‘De metafoor van het hart (fragment)’ benadrukt Zambrano het belang van metaforen. Ook hier scheiden de wegen van filosofie en poëzie zich, want bij filosofie hoort de metafoor van visie en helder licht, terwijl bij poëzie de metafoor van het hart hoort. Om een alternatief te bieden voor de kaalheid en kou van de ratio, zouden we ook in de filosofie het hart weer als metafoor kunnen erkennen. Een metafoor die toegang biedt tot een donkere en diepe ruimte, een ruimte die we

'ZAMBRANO LEERT ONS: JE KUNT OOK POËTISCH DENKEN.' – RENATE SCHEPEN

María Zambrano was een van de radicaalste denkers van de twintigste eeuw. Ze dacht verder dan denkers voor haar deden: volgens haar botste traditionele filosofie altijd op de grenzen van een rationele taal. In plaats van het rationele denken stelde Zambrano poëtisch denken voor, een denken dat ruimte schept voor niet-rationele stemmen, zoals gedichten en mystiek.

In deze eerste Nederlandse vertaling van Zambrano's essays maak je kennis met het poëtische denken van Zambrano, en met de haar kenmerkende beeldende schrijfstijl vol metaforen, waarvan 'denken met het hart' zowel de beroemdste als de meest mysterieuze is.

Vertaald door Mette Bouman

Met een inleiding van
Renate Schepen

9 789083 417271 >

www.isvw.nl